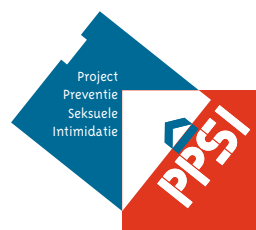

Beleid tegen Seksuele intimidatie, papieren tijger of schoolpraktijk?

Een handreiking voor

slagvaardig schoolbeleid

Arbeidsomstandighedenwet (1994)

Artikel 3

In verband met een zo groot mogelijke veiligheid en een zo goed mogelijke bescherming van de gezondheid en het bevorderen van welzijn bij of in verband met de arbeid, zorgt de werkgever ervoor:

- dat de werknemer zoveel mogelijk wordt beschermd tegen seksuele intimidatie en de nadelige gevolgen daarvan
- dat de werknemer zoveel mogelijk wordt beschermd tegen agressie en geweld en de nadelige gevolgen daarvan.

Onder seksuele intimidatie wordt verstaan: ongewenste seksuele toenadering, verzoeken om seksuele gunsten of ander verbaal, non-verbaal of fysiek gedrag van seksuele aard, waarbij tevens sprake is van de volgende punten:

1. onderwerping aan dergelijk gedrag wordt hetzij expliciet hetzij impliciet gehanteerd als voorwaarde voor de tewerkstelling van een persoon.
2. onderwerping aan of afwijzing van dergelijk gedrag door een persoon wordt (mede) gebruikt op basis van beslissingen die het werk van deze persoon raken.
3. dergelijk gedrag heeft het doel de werkprestaties van een persoon aan te tasten en/of een intimiderende, vijandige of onaangename werkomgeving te creëren, dan wel heeft tot gevolg dat de werkprestaties van een persoon worden aangetast en/of een intimiderende, vijandige of onaangename werkomgeving wordt gecreëerd.

Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met de invoering van het schoolplan, de schoolgids en het klachtrecht/Kwaliteitswet (1998)

Artikel 11 b

Klachtenregeling

1. Ouders dan wel verzorgers en personeelsleden kunnen bij de klachtencommissie bedoeld in het tweede lid onderdeel a, een klacht indienen over gedragingen en beslissingen van het bevoegd gezag of personeel dan wel het nalaten van gedragingen en het niet nemen van beslissingen door het bevoegd gezag of personeel.
2. Het bevoegd gezag treft een regeling voor de behandeling van klachten. Deze regeling vermeldt in ieder geval:
 - a) de instelling van een klachtencommissie die klachten behandelt
 - b) de wijze waarop de klachtencommissie haar werkzaamheden verricht
 - c) de termijn waarbinnen de klager een klacht kan indienen en
 - d) de termijn waarbinnen mededeling plaatsvindt van het oordeel, bedoeld in het zesde lid, en hoe bij noodzakelijke afwijking van deze termijn wordt gehandeld.
3. Deze regeling strekt ter vervanging van klachtenregelingen op grond van andere voorschriften dan dit artikel en strekt niet ter vervanging van een andere voorziening die op grond van een wettelijke regeling, niet zijnde een klachtenregeling, voor klager openstaat of heeft opengestaan.
4. Deze regeling:
 - a) voorziet erin dat klachten worden behandeld door een klachtencommissie die bestaat uit tenminste 3 leden, waaronder een voorzitter die geen deel uitmaakt van het bevoegd gezag en niet werkzaam is bij of voor het bevoegd gezag en
 - b) waarborgt dat aan de behandeling van een klacht niet wordt deelgenomen door een persoon op wiens gedragingen de klacht rechtstreeks betrekking heeft.
5. de klager en degene over wie is geklaagd, krijgen de gelegenheid
 - a) hun zienswijze mondeling of schriftelijk toe te lichten en zich bij de behandeling van de klacht te laten bijstaan.
6. De klachtencommissie vormt zich een oordeel over de gegrondheid van de klacht en deelt dit oordeel, al dan niet vergezeld van aanbevelingen, schriftelijk mede aan de klager, degene over wie is geklaagd en het bevoegd gezag.
7. Het bevoegd gezag deelt de klager, degene over wie geklaagd is en de klachtencommissie (...) binnen 4 weken na ontvangst van (...) het oordeel mede of hij het oordeel over de gegrondheid van de klacht deelt en of hij naar aanleiding van dat oordeel maatregelen zal nemen en zo ja welke.

1. Wettelijke verplichtingen

Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW) heeft in de afgelopen jaren verschillende maatregelen genomen ter voorkoming en bestrijding van seksuele intimidatie op school.

Seksuele intimidatie is een bedreiging voor positieve leerresultaten en een succesvolle schoolloopbaan. Seksuele intimidatie schaadt een gezond leer- en werkklimaat. Een onderwijsinstelling die haar verplichtingen als opvoeder en werkgever serieus neemt, neemt stelling tegen seksuele intimidatie.

Daarom hecht OCenW aan een veilig schoolklimaat als grondrecht voor leerlingen en personeel.

Zo zijn scholen voor basisonderwijs en voortgezet onderwijs sinds 1998 wettelijk verplicht om een onafhankelijke klachtvoorziening ten bate van leerlingen, ouders en personeel te treffen. (*Kwaliteitswet 1998*)

Met de introductie in 1999 van de *Wet op bestrijding seksueel misbruik en seksuele intimidatie in het onderwijs* werd voor het personeel een meldplicht en voor het bevoegd gezag een aangifteplicht geïntroduceerd. Deze meld- en aangifteplicht is van kracht wanneer een personeelslid een mogelijk zedendelict pleegt met een minderjarige leerling.

In oktober 1994 werd de *Arbeidsomstandighedenwet* (Arbo-wet) al uitgebreid met artikel 3. Dit artikel legt de werkgever de verplichting op om zijn werknemers te beschermen tegen agressie, geweld en seksuele intimidatie. Met de wijziging van de ARBO-wet in 2000, bleef artikel 3 onverkort gehandhaafd.

De Onderwijsinspectie kent onafhankelijke vertrouwensinspecteurs met een specifieke taak in de preventie en bestrijding van seksuele intimidatie (zie voor adressen de achterzijde van dit vouwblad). De recente *Wijziging van de Wet op het onderwijstoezicht (2002)*, heeft tot doel de taken van de onderwijsinspectie uit te breiden tot vormen van fysiek of psychisch geweld.

Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen doet meer dan wettelijke maatregelen nemen. Sinds 1992 stelt OCenW het Project Preventie Seksuele Intimidatie (PPSI/APS) in staat om overheidsbeleid te vertalen ten behoeve van schoolpraktijk.

2. Schoolrealiteit

In hoeverre deze wettelijke regelingen succesvol zijn, is grotendeels afhankelijk van de inzet van scholen. Uit bevindingen van de Landelijke klachtencommissies en Universitair onderzoek blijkt dat de mate waarin scholen beleid voeren, sterk varieert en daarmee ook de effectiviteit.

De Commissie adviseert het bevoegd gezag de regeling zoals deze is voorzien in de "Modelklachtenregeling primair en voortgezet onderwijs" zo snel mogelijk te effectueren, hetgeen betekent dat er door bevoegd gezag een contactpersoon alsmede een vertrouwenspersoon benoemd dient te worden met in achtneming van de daarvoor geldende procedureregels.

Klachtencommissies VBKO 1998/1999

Er zijn nog steeds scholen zonder klachtencommissie, zonder vertrouwens(contact)personen. Op scholen met vertrouwenscontactpersonen weten leerlingen hen niet in alle gevallen te vinden. Personeelsleden zijn lang niet altijd op de hoogte van de implicaties van de meldplicht. Schoolleiders gaan in enkele gevallen achter een beschuldigd personeelslid staan en bedekken grensoverschrijdend gedrag met de mantel der liefde. Mentoren gaan soms ver in het beloven van geheimhouding om het vertrouwen van een leerling niet te beschamen. Zo ver dat zij strafbare feiten verzwijgen. Personeelsleden nemen klachten van leerlingen over ongewenst gedrag niet altijd serieus. Er is weinig voor nodig om een klacht over seksuele intimidatie uit de hand te laten lopen:

Bouwstenen voor uit de hand lopen van meldingen en klachten over seksuele intimidatie:

- regel niets of uitsluitend pro-forma
- geef geen ruchtbaarheid aan schoolveiligheidsbeleid
- bagatelliseer klachten
- ga bij een klacht in de verdediging
- open bij een klacht de tegenaanval
- bedek gedrag waarover wordt geklaagd, met de mantel der liefde
- stop klachten in de doofpot

Berichtgeving in de media maakt duidelijk hoe belangrijk zorgvuldig handelen is in geval van seksuele intimidatie; hoe belangrijk het is om zich als school te verzekeren van de ondersteuning van gekwalificeerde professionals.

Deze handreiking geeft een overzicht van wettelijk verplichte maatregelen voorzien van een uitwerking in concrete voorzieningen, met als doel seksuele intimidatie in de schoolsituatie slagvaardig voor te zijn en krachtig te bestrijden.

3. Wettelijk minimum

Sommige scholen beperken zich tot het verplichte minimum.

Zij voldoen aan hun wettelijke verplichting door zich aan te sluiten bij een landelijke of regionale **klachtencommissie**. Ouders, leerlingen en personeelsleden kunnen hier klagen over gedrag, maatregelen of nalatigheid van het bevoegd gezag, schoolleiding, personeel en overige leden van de schoolgemeenschap.

Tussen 1993 en 1998 moesten scholen zelf voorzien in een klachtencommissie. GGD's, Riagg's en afdelingen Onderwijs bij gemeenten stelden toen klachtencommissies in voor de scholen in de omgeving.

Betrokken onderwijsbegeleidingsdiensten in o.a. in Noord-Brabant en een emancipatiebureau in Noord-Holland, realiseerden een regionale en provinciale klachtencommissie om scholen tegemoet te komen. Deze laatstgenoemde klachtencommissies bestaan nog steeds: de KOMM Zuid Nederland en de Provinciale Klachtencommissie Noord-Holland. Scholen in deze provincies kunnen op basis van een abonnement een beroep doen op de dienstverlening van deze klachtencommissies. Veel van de andere klachtencommissies hebben de aangesloten scholen overgedragen aan de landelijke klachtencommissies van de besturenorganisaties.

In het verlengde van de Kwaliteitswet richtten in 1998 de verschillende landelijke besturenorganisaties klachtencommissies op voor de bij hen aangesloten scholen.

Zo werkt de Landelijke Klachtencommissie (LKC) van de VOS/ABB voor het algemeen bijzonder en openbaar onderwijs. De Protestant Christelijke besturen kunnen een beroep doen op een van de drie regionaal werkende klachtencommissies van de Besturenraad Nederlands Protestant Christelijke Scholen (NPCS). Voor de Katholieke scholen werken, vanuit de VBKO, twee klachtencommissies: een in het noorden van Nederland en een in het zuiden. Verder kent de Vereniging voor Bijzonder onderwijs (VBS) een klachtencommissie. Zo ook het Gereformeerd onderwijs en de Gereformeerd Vrijgemaakte scholen.

Scholen kunnen zich aansluiten bij een van deze klachtencommissies, of een eigen klachtencommissie instellen, zoals een aantal grote schoolbesturen heeft gedaan. Aan de andere kant van dit vouwblad zijn de adressen van de landelijke klachtencommissies, met die van de KOMM en Klachtencommissie Noord-Holland opgenomen.

Vooruitlopend op de Kwaliteitswet, hebben de samenwerkende organisaties van schoolbesturen, ouders, schoolleiders en de onderwijsvakverenigingen een Modelklachtenregeling voor het primair en voortgezet openbaar en bijzonder onderwijs opgesteld.

In 2002 wordt deze klachtenregeling geëvalueerd en zullen de verschillende besturenorganisaties een eigen variant van de oorspronkelijke Modelklachtenregeling uitwerken. Aansluiting bij een van de genoemde klachtencommissies, betekent dat de school automatisch beschikt over een **klachtenregeling**. Adresgegevens van de besturenorganisaties staan op de achterzijde van dit vouwblad.

4. Papier-praktijk

De meeste scholen lijken aan hun verplichtingen te voldoen.

Maar komt het onverhoopt tot een klacht, dan blijkt papier geduldig en ontbreken veelal de praktische implicaties. Gebrek aan afstemming over verantwoordelijkheden en taken tussen vertrouwens(contact)personen en schoolleiding, zorgt regelmatig voor problemen. Routes voor het adequaat aanpakken van klachten zijn vaak niet helder. Een degelijke taakverdeling en overzichtelijke routes kunnen schoolleiding en vertrouwens(contact)personen opstellen aan de hand van casuïstiek, verkrijgbaar via PPSI of uit de jaarverslagen van de LKC en VBKO-klachtencommissies. Het is immers niet nodig om te wachten tot een concreet geval zich op de eigen school aandient.

In deze zaak is er aan een juiste taakafbakening en rolverdeling bij de behandeling van de klacht in eerste aanleg, in het overleg tussen de centrale directie, locatieleiding en vertrouwens(contact)persoon onvoldoende aandacht besteed. Landelijke klachtencommissie VOS/ABB 2001/2002

5. Slagvaardig schoolbeleid

De wettelijke verplichting kan een externe stimulans voor scholen zijn, maar veel belangrijker is de intrinsieke motivatie, dat veiligheidsbeleid positief bijdraagt aan de sfeer op school. Binnen een veilig klimaat is het plezierig leren en werken.

Een veilig klimaat komt prestaties van leerlingen en personeel ten goede.

Om te komen tot een veilig schoolklimaat is het voeren van een slagvaardig schoolbeleid een vereiste. Bij slagvaardig schoolbeleid tegen seksuele en homoseksuele intimidatie, wordt beleid omgezet in schoolpraktijk met: vertrouwens(contact)personen, voorlichting, omgangsregels, weerbaarheidslessen en sociale competentie. Beleidsontwikkeling in deze is aan de scholen, maar het wiel hoeft daarbij niet uitgevonden te worden.

Per beleidsterrein is hieronder informatie opgenomen.

Op de achterzijde van dit vouwblad staat een *Checklist beleid*. Ook is een overzicht gemaakt van bestaande ondersteuning en praktische materialen op de verschillende beleidsterreinen.

5.1 Contactpersoon/vertrouwenspersoon

Op basis van ervaringen opgedaan in de praktijk, hebben de meeste scholen **contactpersonen** binnen het personeel, aangesteld voor de eerste opvang van de klager.

De commissie is van oordeel dat bij de afhandeling van een aan dit advies ten grondslag liggende klacht een externe vertrouwenspersoon is te verkiezen boven een docent(e) als vertrouwenspersoon, teneinde het risico en de schijn van belangenverstrengeling uit te sluiten. Hierbij verdient aanbeveling dat de persoon die als vertrouwenspersoon functioneert zoveel mogelijk onafhankelijk van de school en het bevoegd gezag zijn taak kan uitoefenen.

Klachtencommissies VBKO 1998/1999

Omdat het begeleiden van klagers tijd en specifieke deskundigheid vraagt, kiezen steeds meer scholen voor een externe vertrouwenspersoon bij GGD, Onderwijsbegeleidings- of Arbodienst. Met een externe vertrouwenspersoon wordt voorkomen dat een interne contactpersoon gemangeld wordt tussen loyaliteiten.

De **vertrouwenspersoon** verkent met de *klager* hoe het ongewenste gedrag gestopt kan worden, welke stappen daarvoor genomen moeten worden. De vertrouwenspersoon gaat na of bemiddeling tot de mogelijkheden behoort en ondersteunt de klager bij het indienen van een klacht bij de klachtencommissie en/of aangifte bij de politie in geval van een zedendelict. De vertrouwenspersoon verwijst een klager die daar behoefte heeft, naar gespecialiseerde hulpverlening en is verantwoordelijk voor nazorg.

De Commissie is van oordeel dat bij de afhandeling van de aan dit advies ten grondslag liggende klacht het ontbreken van het instituut van een extern onafhankelijke vertrouwenspersoon een gemis is geweest.

Klachtencommissies VBKO 1998/1999

De vertrouwens(contact)persoon houdt van de behandeling van meldingen en klachten nauwgezet administratie bij, om de voortgang te bewaken en eventuele herhaling te signaleren.

Klachten over seksuele intimidatie kunnen geuit worden door (ouders van) leerlingen, maar ook personeelsleden kunnen zich geïntimideerd voelen door collega's of leerlingen.

Het verdient aanbeveling om ook **een vertrouwenspersoon aan te stellen voor personeelsleden**. Een dergelijke vertrouwenspersoon kan gezocht worden bij de Arbo-dienst van de eigen school.

Tevens is opmerkelijk dat door de schoolleiding, de centrale directie en de interne vertrouwenspersoon wel over verweerder is gesproken, maar niet met hem.

Landelijke Klachtencommissie VOS/ABB 2001/2002

PPSI constateert op basis van praktijk, dat het eveneens belangrijk is om **een vertrouwenspersoon voor de aangeklaagde** in te stellen. Een vertrouwenspersoon voor slechts een partij -de klager-, is strijdig met het principe van rechtsgelijkheid.

Een vertrouwenspersoon voor de aangeklaagde, bijvoorbeeld via ARBO-dienst of maatschappelijk werk, is een belangrijke voorziening in het adequaat afwikkelen van een klachtonderzoek.

Vertrouwens(contact)personen vinden in de *Toolkit voor vertrouwenspersonen* en de *Aanvullingen* (PPSI 1998, 2000 en 2002) praktische handreikingen voor alle facetten van hun taak.

5.2 Voorlichting

Leden van de schoolgemeenschap, personeel, ouders en leerlingen moeten op de hoogte zijn van veiligheidsbeleid. Informatie geeft duidelijkheid en duidelijkheid schept veiligheid. Voorlichting betekent ook openheid over ongewenst gedrag met voorbeelden. Want als de school ongewenste gedragingen niet bij naam durft te noemen, hoe kan dat van leerlingen verwacht worden?

De commissie is van oordeel dat bij de behandeling van deze klacht de functie van de vertrouwenspersoon nog onvoldoende is benut. In ieder geval dient de identiteit en het adres van de vertrouwenspersoon door het bevoegd gezag in zo breed mogelijke kring bekend te worden gemaakt, teneinde te bevorderen dat klachten op adequate wijze kunnen worden afgehandeld. De naam van de vertrouwenspersoon dient duidelijk in de schoolgids te worden vermeld. Klachtencommissies VBKO 1998/1999

De Kwaliteitswet zorgt voor een verplichting in deze: de scholen voor basis- en voortgezet onderwijs dienen in hun **schoolgids** te vermelden hoe zij met klachten omgaan. Daarmee wordt aandacht besteed aan een aantal pijlers van veiligheidsbeleid als klachtenregeling en klachtencommissie. Veel scholen vermelden daarbij de namen van hun interne contactpersonen, externe vertrouwenspersoon en secretaris van de klachtencommissie. Soms wordt de naam van de vertrouwensinspecteur toegevoegd.

Zowel bij Sardes als bij PPSI is een voorbeeld op te vragen van een tekst rondom schoolveiligheid/klachtbehandeling, ten bate van de schoolgids.

Bij voorlichting gelden enkele ijzeren wetten.

De eerste is, dat voorlichting qua inhoud en vorm toegesneden is op de doelgroep.

De schoolgemeenschap kent verschillende *doelgroepen*: personeel, leerlingen, ouders en externen zoals stageinstellingen.

De tweede wet is dat voorlichting in verschillende *vormen* wordt aangeboden: op schrift, in gesproken woord, in beeld, in combinaties van deze elementen.

De derde wet is dat voorlichting geen eenmalige activiteit is, maar de vorm heeft van een *cyclus*, passend in de jaarplanning. Uitgaande van de doelgroep "ouders" kan hierbij gedacht worden aan: voorafgaand aan het schooljaar informatie in de schoolgids, na de start van het schooljaar presentatie van de vertrouwens(contact)persoon op de ouderavond, halverwege het schooljaar een ouderavond over pesten/geweld/vandalisme en dan met regelmaat informatie in de nieuwsbrief over (on)gewenst gedrag op school.

Naast de cyclische activiteiten is ook een permanente vorm van voorlichting van belang. Bijvoorbeeld een poster met omgangsregels in elk lokaal, een folder over wat te doen bij ongewenst gedrag op alle prikborden, foto's van vertrouwens(contact)personen bij de ingang van de school, een call-card met telefoonnummers van interne en externe vertrouwenspersoon voor alle leerlingen en personeelsleden. PPSI heeft kant-en-klare voorlichtingsmaterialen ontwikkeld, die geleverd worden met een computerschijfje, zodat het door de school zelf aangepast kan worden.

5.3 Omgangsregels en professionele standaarden

Omgangsregels

Scholen zijn bekend met regels, deze staan genoteerd in schoolgids en leerlingenstatuut: regels over presentie en absentie, over roken ...

Opvallend is dat deze regels meestal weinig regelen inzake het sociale verkeer: de dagelijkse omgang tussen leden van de schoolgemeenschap.

Een ander opvallend punt is dat regels veelal geformuleerd worden voor leerlingen. Regels voor personeel ontbreken op de meeste scholen.

Bij veiligheidsbeleid gaat het ook om omgangsregels: hoe behandelen we elkaar, wat kunnen we tegen elkaar zeggen, wat absoluut niet, wat hangt er aan de muur in de klas, in de gang.

Omgangsregels worden vastgesteld in samenspraak met personeel, leerlingen en ouders.

Omgangsregels moeten gedragen worden door de mensen die er naar leven.

Omgangsregels zijn meer dan opsomming op papier.

Met name personeel dient omgangsregels *voor te leven*, want "leerlingen doen niet wat je zegt, ze doen wat je doet".

Ook *naleven* is een belangrijke factor bij het gestalte geven van omgangsregels. Op overtredingen staan sancties. Ongesancioneerde regels worden al snel met de voeten getreden. Misschien moeten scholen gaan werken als scheidsrechters in de sport met gele en rode kaarten.

Deze gedragsregels dienen door de MR goedgekeurd en door het bevoegd gezag vastgesteld te worden. Het vaststellen van omgangsregels is geen eenmalige zaak. Omgangsregels moeten levend blijven. In een evaluatie na een of twee jaar, wordt met de makers van de regels vastgesteld of de regels nog voldoende, de regels te handhaven zijn, of er regels bij moeten.

Ter inspiratie heeft PPSI in "*Begrensd gedrag*" omgangsregels van scholen gebundeld. Scholen die op speelse wijze aandacht willen besteden aan omgangsregels, kunnen gebruik maken van het PPSI-spel "*Gedragen gedrag mini*".

Het is de commissie niet gebleken dat voldoende aandacht is gegeven aan het binnen het team structureel en in alle openheid aan de orde stellen, van wat het team zelf ziet als een juiste omgang van docenten en ondersteunend personeel met leerlingen.

Landelijke Klachtencommissie VOS/ABB 2001/2002

Professionele standaarden

In dit verband kan ook gedacht worden aan het opstellen van professionele standaarden voor personeel. Professionele standaarden zijn afspraken over hoe het werk wordt uitgevoerd en over hoe leden van een organisatie met elkaar omgaan.

Standaarden zijn richtlijnen voor professioneel gedrag.

Leidinggevenden en medewerkers van de organisatie kunnen elkaar aanspreken op gedrag dat niet aan de afgesproken standaard voldoet.

Voorbeelden van professionele standaarden zijn:

- *wij handelen vanuit pedagogische verantwoordelijkheid*
- *wij beginnen op tijd*
- *wij houden ons aan onze afspraken*

Net als bij omgangsregels komen professionele standaarden tot stand in samenspraak tussen personeel, schoolleiding en schoolbestuur.

Het proces van naleven, overtredingen sanctioneren, evalueren en actualiseren is vergelijkbaar met het proces zoals beschreven bij omgangsregels.

Schoolondersteuning bij het ontwikkelen van professionele standaarden is aan te vragen bij het APS/PPSI.

5.4 Weerbaarheid en sociale competentie

Weerbaarheid

Weerbare leerlingen en personeelsleden zijn minder kwetsbaar voor seksueel intimiderend en ander ongewenst gedrag. De kerndoelen uit de *Wet op de basisvorming* (1992) en de *Kerndoelen basisonderwijs* bieden concrete aangrijpingspunten om in het curriculum te werken aan weerbaarheid. In de afgelopen jaren zijn verschillende weerbaarheidsprogramma's ontwikkeld die de school zelf kan uitvoeren. Bij het Nederlands Informatiecentrum Leermiddelen (NICL) zijn twee bundels verschenen met beschrijvingen van sociale vaardigheidsprogramma's/weerbaarheidsprogramma's, respectievelijk voor het basisonderwijs en voor het voortgezet onderwijs.

Docenten lichamelijke opvoeding kunnen een nascholing weerbaarheid en zelfverdediging volgen. Naast vaardigheids cursussen voor meisjes, is er een speciale jongens cursus ontwikkeld. De Landelijke adviesraad zelfverdediging (LAZ) geeft een overzicht van welke opleidingen deze nascholing verzorgen.

Naast programma's die scholen zelf uitvoeren, kunnen scholen ook een beroep doen op de expertise van de trainers van het Marietje Kesselsproject in Tilburg, het Nederlands Instituut voor Sport en Beweging in Arnhem of Kenau Hasselaar in Amsterdam.

Sociale competentie

Internationaal onderzoek lijkt uit te wijzen dat losse lessenseries slechts een gering effect hebben. De overtuiging dat een schoolbrede aanpak nodig is voor het ontwikkelen van sociale competentie, wint veld.

Uitgangspunt van een dergelijke aanpak is sociale competentie van de onderwijsgevende, in plaats van leerlingen sociale competentie te leren. De onderwijsgevende dient als model voor de leerling door sociaal competent gedrag voor te leven.

Een dergelijk traject is ontwikkeld door Sardes onder de naam C&SCO (spreek uit: casco= conflicthantering en sociale competenties). Belangstellende scholen kunnen contact opnemen met Sardes. Adresgegevens van Sardes staan op de achterzijde vermeld.

6. Sociale kaart

Met het oog op een gerichte begeleiding en verwijzing van betrokkenen bij een klacht rondom seksuele intimidatie, is een actuele sociale kaart onmisbaar. "Sociale kaart" is de aanduiding van een overzicht van instellingen in de regio op het gebied van (geestelijke) gezondheidszorg.

Veelal is bij de eigen GGD een dergelijk overzicht op te vragen.

Een soepel lopende verwijzing vraagt van scholen om actief contacten te leggen met instellingen.

Voor ondersteuning van de **klager** kan gedacht worden aan begeleiding vanuit het RIAGG, een gespreksgroep bij FIOM of via particuliere therapeuten. Denk hierbij eveneens aan weerbaarheidstrainingen in de regio.

De **verweerder** kan verwezen worden naar de eigen onderwijsvakorganisatie of belangenorganisatie, voor juridische bijstand.

Voor het bieden van persoonlijke begeleiding komen bedrijfsmaatschappelijk werk, algemeen maatschappelijk werk en RIAGG in aanmerking.

NISSO/Rutgersconsult verzorgt een traject voor jongeren van 12-16 jaar die zich schuldig hebben gemaakt aan seksuele intimidatie.

Transact biedt daderhulpverlening voor volwassenen.

Ook nummers van telefonische hulpdiensten zijn van belang, zoals regionale hulplijnen en de Onderwijs telefoon.

In een slagvaardig beleid worden beleidsterreinen met elkaar verbonden.

Zo heeft een bestrijdings- en preventiebeleid seksuele intimidatie een directe verbinding met ARBO-beleid.

Minder voor de hand liggen mogelijk de terreinen van personeelsbeleid en leerlingbegeleiding.

7. ARBO-beleid

Het is gebruikelijk om in het kader van de ARBO-wet een inventarisatie te maken van risicovolle situaties, ook in verband met seksuele intimidatie.

Nauwe, drukke gangen, een volle kantine zijn plekken waar aanrakingen nauwelijks te vermijden zijn. Dit geldt ook voor smalle looplijnen tussen tafels in lokalen. Evenzo voor een kopieerapparaat in een kleine ruimte, zeker als het apparaat zo is opgesteld dat degene die kopieert met de rug naar de deur staat. Open trappen en open lessenaars bieden mogelijkheden om onder rokken te kijken. Donkere fietsenstallingen en bosjes rond het schoolplein geven een kwaadwillende gelegenheid.

Reden om in het kader van een schoolbeleid seksuele intimidatie ook de fysieke ruimte aan te pakken. Niet alleen door een analyse van de situatie te maken in samenwerking met de Arbodienst. Ook een veiligheidsenquête onder leerlingen en personeel, zoals de *Thermometer* van Transferpunt jongeren, school en veiligheid, levert aangrijpingspunten.

Op basis van de uitkomsten kunnen praktische maatregelen worden genomen, in de vorm van ramen aanbrennen in deuren van klaslokalen en kabinetten, toilet- en kleedruimten afschermen, ruimtelijk opstellen van meubilair, tafels voorzien van "schaamschotten", verplaatsen van de kopieermachine, open traptreden dichtmaken, verlichting uitbreiden/versterken, groenvoorziening snoeien, camera's ophangen enzovoorts.

8. Leerlingbegeleiding

In een systeem van leerlingbegeleiding kunnen leerlingen die last hebben van seksuele intimidatie, met hun ervaring bij verschillende functionarissen terecht: mentoren, leerlingbegeleiders, counsellors, maar ook een vertrouwde docent, de conciërge, een medewerker op de administratie.

Toch verdient het de voorkeur om de begeleiding van klagers uitsluitend over te laten aan de interne contactpersoon en de externe vertrouwenspersoon. Voor klachten over seksuele intimidatie geldt immers een formeel (semi-)juridisch traject. Ook is het van belang om klachtgegevens te centraliseren, in plaats van verschillende klachtadressen in de school te handhaven.

De vertrouwens(contact)persoon is *het* loket voor klachten over seksuele intimidatie. Wendt een klager zich tot een andere medewerker of leidinggevende van de school, dan brengt deze persoon de klager in contact met de vertrouwens(contact)persoon. Begeleiding van klagers is dus in handen van de vertrouwens(contact)persoon.

Een medewerker (ook de interne contactpersoon) die op deze manier kennis heeft gekregen van vermeend strafbare feiten, meldt dit onmiddellijk aan het bevoegd gezag. (*Meld- en Aangifteplicht 1999*).

Het gaat niet uitsluitend om begeleiding van klagers, ook de begeleiding van (mede)leerlingen die zich schuldig maken aan seksuele intimidatie moet in handen gelegd worden van een functionaris.

Dit kan een contact- of vertrouwenspersoon zijn, maar ook een lid van de schoolleiding.

Van belang is dat overtredingen worden gevolgd door correctie- of discipline gesprekken. De schoolleiding kan overwegen om een leerling met grensoverschrijdend gedrag een vaardigheidstraject op te leggen via het NISSO of het RIAGG.

Als meerdere van dergelijke gesprekken noodzakelijk blijken, vindt dossiervorming plaats, eventueel gevolgd door sancties.

Het mogelijk ervaren hebben van seksuele intimidatie zou onderdeel moeten uitmaken van elk exitgesprek. Leerlingen kunnen de school verlaten als gevolg van seksuele intimidatie door medeleerlingen of personeelsleden.

9. Personeelsbeleid

Preventie en bestrijding van seksuele intimidatie is onderdeel van personeelsbeleid. *Referenties* en een *bewijs van goed gedrag* zijn belangrijke onderdelen bij het aannemen van nieuw personeel. Op steeds meer scholen worden *nieuwe docenten begeleid*. Daarbij zou ook aandacht besteed moeten worden aan professionele afstand bewaren tussen personeel en leerling enerzijds en anderzijds aan seksuele intimidatie van nieuwe (jonge) personeelsleden.

Het bespreekbaar maken van mogelijk ervaren van seksueel intimiderend gedrag, zou onderdeel moeten zijn van *functioneringsgesprekken*.

(...) is gebleken dat er in het personeelsdossier van verweerder geen enkele aantekening is te vinden van gesprekken die met verweerder gevoerd zouden zijn over soortgelijke klachten; wel zaten er aantekeningen in het dossier van de vorige interne contactpersoon.

Landelijke Klachtencommissie VOS/ABB 2001/2002

Personeelsleden die zich schuldig maken aan seksueel intimiderend gedrag, dienen hierop aangesproken te worden door het bevoegd gezag/bestuur middels een correctie- of *disciplinegesprek*. Van dergelijke gesprekken wordt altijd een schriftelijk verslag gemaakt. Het bevoegd gezag/bestuur kan overwegen een personeelslid een professionalisering pedagogisch didactisch handelen aan te bieden, om herhaling te voorkomen. PPSI heeft ervaring met het verzorgen van dergelijke trajecten.

Als meerdere van dergelijke gesprekken noodzakelijk blijken, vindt *dossiervorming* plaats, eventueel gevolgd door maatregelen conform het Rechtspositiebesluit Onderwijs (RPBO).

Een expliciete vraag naar het ervaren van seksuele intimidatie, zou onderdeel moeten uitmaken van elk *exitgesprek*. Ook personeelsleden verlaten de school als gevolg van seksuele intimidatie door leerlingen of collega's.

10. Rehabilitatie

Mocht onverhoopt blijken dat een klacht verzonnen is, dan moeten bevoegd gezag en schoolleiding het vals beschuldigde personeelslid een rehabilitatietraject aanbieden. Ook al kan rehabilitatie niet de schade ongedaan maken die een onterechte beschuldiging toebrengt, toch kan een officiële rehabilitatie gezien worden als een blijk van respect vanuit de schoolgemeenschap aan het valselijk beschuldigde personeelslid.

In *“Aanzet; rehabilitatie bij ongegronde klachten en valse beschuldigingen”* heeft PPSI een uitgebreid rehabilitatietraject beschreven.

Bij de adressen op de achterzijde, zijn ook de gegevens opgenomen van de belangenorganisatie van onterecht beschuldigde personeelsleden (COB).

Wet bestrijding van seksueel geweld en seksuele intimidatie in het onderwijs/Meld- en aangifteplicht (1999)

Artikel 4 Verplichting tot overleg en aangifte inzake zedenmisdrijven

1. Indien het bevoegd gezag op enigerlei wijze bekend is geworden dat een ten behoeve van zijn instelling met taken belast persoon, zich mogelijk schuldig maakt of heeft gemaakt aan een misdrijf tegen de zeden als bedoeld in titel XIV van het Wetboek van Strafrecht jegens een minderjarige leerling van de school, treedt het bevoegd gezag onverwijld in overleg met de vertrouwensinspecteur.
2. Indien uit het overleg bedoeld in het eerste lid, moet worden geconcludeerd dat er sprake is van een redelijk vermoeden dat de desbetreffende persoon zich schuldig heeft gemaakt aan een misdrijf als bedoeld in het eerste lid jegens een minderjarige leerling van de school, doet het bevoegd gezag onverwijld aangifte bij een opsporingsambtenaar als bedoeld in artikel 141 van het wetboek van Strafvordering, en stelt het bevoegd gezag de vertrouwensinspecteur daarvan onverwijld in kennis.
3. Indien een personeelslid op enigerlei wijze bekend is geworden dat een ten behoeve van de school met taken belast persoon zich mogelijk schuldig maakt of heeft gemaakt aan een misdrijf bedoeld in het eerste lid jegens een minderjarige leerling van de school, stelt het personeelslid het bevoegd gezag daarvan onverwijld in kennis.

Wijziging Wet op het onderwijstoezicht (2002)

Artikel 6 Vertrouwensinspecteurs

1. Bij de inspectie zijn vertrouwensinspecteurs werkzaam voor:
 - a) onderwijsdeelnemers die het slachtoffer zijn van seksueel misbruik of seksuele intimidatie dan wel fysiek geweld of psychisch geweld, gepleegd door een ten behoeve van de instelling met taken belast persoon of een onderwijsdeelnemer van de instelling,
 - b) ten behoeve van een instelling met taken belaste personen die het slachtoffer zijn van seksueel misbruik of seksuele intimidatie dan wel fysiek geweld of psychisch geweld, gepleegd door een ten behoeve van de instelling met taken belast persoon of een onderwijsdeelnemer van de instelling,
 - c) onderwijsdeelnemers, ten behoeve van een instelling met taken belaste personen, besturen, ouders, op instellingen ingestelde klachtencommissies en op instellingen aangestelde vertrouwenspersonen, die geconfronteerd worden met een geval van seksueel misbruik of seksuele intimidatie dan wel van fysiek geweld of psychisch geweld als bedoeld onder a en b.
2. Naast de taken voortvloeiend uit artikel 3, heeft de vertrouwensinspecteur ten behoeve van de in het eerste lid genoemde personen en organen de volgende taken:
 - a) het fungeren als aanspreekpunt,
 - b) het adviseren over eventueel te nemen stappen,
 - c) het bijstaan bij het nemen van stappen gericht op het zoeken naar een oplossing, en
 - d) desgevraagd begeleiden bij het indienen van een klacht of het doen van aangifte.
3. De vertrouwensinspecteur is, voorzover het misdrijven betreft als bedoeld in artikel XIV van het Wetboek van Strafrecht jegens een onderwijsdeelnemer of ten behoeve van een instelling met taken belast persoon vrijgesteld van de verplichting tot het doen van aangifte als bedoeld in de artikelen 160 eerste lid, en 182 eerste lid van het Wetboek van Strafvordering
4. De vertrouwensinspecteur is voorzover het betreft een geval van seksueel misbruik of seksuele intimidatie als bedoeld in het eerste lid onder a of b, verplicht tot geheimhouding van hetgeen hem in de uitoefening van zijn functie is toevertrouwd door een onderwijsdeelnemer of een ten behoeve van de instelling met taken belast persoon.

Checklist

Pijler	Uitwerking
Onafhankelijke klachtencommissie	Landelijke klachtencommissie via besturenorganisatie of regionale/provinciale klachtencommissie
Klachtenregeling Klachtroutes en taakverdeling <i>tussen contactpersoon, externe vertrouwenspersoon en schoolleiding/bevoegd gezag</i>	'Modelklachtenregeling voor het openbaar en bijzonder primair en voortgezet onderwijs' behorend bij klachtencommissie
Contactpersonen Vertrouwenspersonen voor: – leerlingen als klager – leerlingen als aangeklaagde – personeelsleden als klager – personeelsleden als aangeklaagde	
Voorlichting – personeel – ouders – leerlingen – externen	Minimaal paragraaf klachtbehandeling in de informatiegids
Omgangsregels <i>gericht op:</i> – leerlingen – personeel Professionele standaarden <i>personeel</i>	
Weerbaarheidslessen/-projecten voor leerlingen Sociale competentieprojecten voor leerlingen en personeel	
Sociale kaart	– Telefonische hulpverlening klager – Hulpverlening klager – Weerbaarheid klager – Telefonische hulpverlening aangeklaagde – Hulpverlening aangeklaagde
Arbo-beleid/veiligheidsbeleid Veilig Schoolgebouw Schoolomgeving	Minimaal een analyse <i>Arboleider of Arbomeester</i> van het Nederlandsinstituut voor Arbeidsomstandigheden en aanpak met de eigen ARBO-dienst
Leerlingbegeleiding	Begeleidingsgesprekken Correctie-/disciplinegesprekken/dossievorming Exitgesprek
Personeelsbeleid	– Aannemen nieuw personeel – Begeleiden nieuw personeel – Functioneringsgesprekken – Correctie-/disciplinegesprekken/dossievorming – Exitgesprek

Klachtencommissies

Klachtencommissies op landelijk niveau

Landelijke klachtencommissie voor het openbaar en algemeen toegankelijk onderwijs

De heer mr. G.J. Mense
Postbus 162
3440 AD Woerden
Tel.: 0348-405245

Landelijke Klachtencommissies voor het katholiek onderwijs

Mevrouw mr. A. Cluitmans-Souren
Postbus 82324
2508 EH Den Haag
Tel.: 070-3457097/3925508

Landelijke klachtencommissie Besturenraad PCO

Mevrouw mr. W. Gloudemans
Postbus 907
2270 AX Voorburg
Tel.: 070-3481180

VBS-LKC

De heer. mr. J.P. Mulder
Postbus 95572
2509 CN Den Haag
Tel.: 070-3315215

Vereniging voor gereformeerd schoolonderwijs (gereformeerde bond en reformatorisch)

De heer. V.A. Smit
Postbus 5
2980 AA Ridderkerk
Tel.: 0180-442655

Gereformeerde klachtencommissie

(gereformeerd vrijgemaakt)
Mevrouw mr. M. A. Vermeer-Hordijk
Molecaten 101
3772 LL Barneveld
Tel.: 0342-424001

Klachtencommissies op regionaal niveau

Stichting KOMM Zuid Nederland

Mevrouw drs.I. van Hezewijk
Postbus 307
5140 AH Waalwijk
Tel.: 0416-674400

Noord-Hollands Participatie Instituut

Mevrouw drs. H. de Jong
Kleine Houtweg 32
2012 CD Haarlem
Tel.: 023-5319130

Landelijke besturenorganisaties

VOS/ABB

Postbus 162
3440 AD Woerden
Tel.: 0348-411254

VBKO Helpdesk Vertrouwenspersonen

Mevrouw mr. Loulene Boersma; Tel.: 070-3568688
De heer mr. H.B.J. van Dijken; Tel.: 070-3568694

Vereniging Besturenorganisaties Katholiek Onderwijs (VBKO)

Postbus 82158
2508 ED Den Haag
Tel.: 070-3568600

Besturenraad Protestant Christelijk Onderwijs

(NPCS Besturenraad)
Postbus 907
2270 AX Voorburg
Tel.: 070-3876599

Vereniging Bijzondere Scholen voor onderwijs op algemene grondslag (VBS)

Bezuidenhoutseweg 225
2594 AL Den Haag
Tel.: 070-3315252

Landelijk Verbond Gereformeerde Schoolverenigingen (LVGS)

Postbus 166
8000 AD Zwolle
Tel.: 038-4231040

Materialen

Beleidsontwikkeling

Checklist bestrijding Homoseksuele intimidatie

PPSI/APS, Utrecht 2001

Preventie van seksuele intimidatie op de multiculturele school

Marjon de Groot
PPSI/APS, Utrecht 1998

Jaarverslag LKC 1998-1999

Postbus 162
3440 AD Woerden
Tel.: 0348-405245

Jaarverslag LKC 2000

Postbus 162
3440 AD Woerden
Tel.: 0348-405245

Adviezen Klachtencommissies Katholiek Onderwijs

Schooljaar 1998-1999
Postbus 82324
2508 EH Den Haag
Tel.: 070-3457097/3925508

Toolkit voor vertrouwens(contact)personen

Anke Visser
PPSI/APS, Utrecht 1998

Toolkit voor vertrouwens(contact)personen; Aanvulling 1999-2000

Anke Visser
PPSI/APS, Utrecht 2000

Toolkit voor vertrouwens(contact)personen; Aanvulling 2001

Anke Visser
PPSI/APS, Utrecht 2001

Voorlichting

Doe het zelfpakket basisonderwijs Basisonderwijs;

Herkennen en begeleiden van seksuele intimidatie in de schoolsituatie

Voorlichting voor personeel basisonderwijs

Anke Visser
PPSI/APS,
Utrecht 2000

Doe het zelfpakket basisonderwijs Voortgezet onderwijs en BVE

Herkennen en begeleiden van seksuele intimidatie in de schoolsituatie

Voorlichting voor personeel voortgezet onderwijs en BVE

Anke Visser
PPSI/APS,
Utrecht 2000

Een veilige school voor onze kinderen; machtsmisbruik en de rol van de school

Kant-en-klare ouderavond voor het basisonderwijs

Irma van Hezewijk
PPSI/APS,
Utrecht 1996

Praten kan helpen; voorlichting aan kinderen over het werk van de vertrouwenscontactpersoon

Voorlichting aan leerlingen basisonderwijs, met brieven in 4 talen voor de ouders en een folder voor het personeel

Irma van Hezewijk
PPSI/APS
Utrecht 1997

Seksueel geïntimideerd? Klagen mag!

Voorlichtingspakket voor leerlingen, personeel en ouders in het voortgezet onderwijs

Wim van Meeuwen
PPSI/APS,
Utrecht 1995

Omgangsregels

Begrensd gedrag: naar gedragsregels op school

Bundeling van voorbeelden van gedragsregels

Anke Visser
PPSI/APS, Utrecht

'Gedragen Gedrag mini'

Een spel dat onderwijspersoneel, ouders en leerlingen uitnodigt om stil te staan bij omgangsregels op school

Anke Visser en Ina Kallenbach

Transferpunt jongeren, school en veiligheid

APS, Utrecht 2001

Weerbaarheid

Sociaal emotionele ontwikkeling: *basisonderwijs en speciaal onderwijs*

NICL Beschrijvingen

SLO

Postbus 2041

7500 CA Enschede

Tel.: 053-4840840

Fax: 053-4307692

info@slo.nl

www.slo.nl

Sociaal emotionele ontwikkeling: *voortgezet onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs*

NICL Beschrijvingen

SLO

Postbus 2041

7500 CA Enschede

Tel.: 053-4840840

Fax: 053-4307692

info@slo.nl

www.slo.nl

Sociale competentie

Trajectbureau C&SCO

Sardes

Postbus 2357

3500 GJ Utrecht

Tel.: 030-2326200

conflicthantering@sardes.nl

www.sardes.nl

Arboleider:

Vervangingsfonds/participatiefonds

Postbus 4839

6401 JM Heerlen

Tel.: 045-5798107

Fax: 045-5792332

www.vfpf.nl

Arbomeester

Vervangingsfonds/participatiefonds

Postbus 4839

6401 JM Heerlen

Tel.: 045-5798107

Fax: 045-5792332

www.vfpf.nl

Thermometer

Transferpunt jongeren school en veiligheid

Postbus 85475

3508 AL Utrecht

Tel.: 030-2856616

Fax: 030-2856777

transferpunt@aps.nl

www.aps.nl/transferpunt

Aanzet; rehabilitatie bij ongegronde klachten en valse beschuldigingen

Anke Visser; Ina Kallenbach

PPSI/APS,

Utrecht 2000

Ondersteuning

PPSI

Postbus 85475

3508 AL Utrecht

Tel.: 030-2856782

Fax: 030-2856777

www.aps.nl/ppsi

Helpdesk PPSI

bereikbaar maandag, dinsdag en donderdag van 9.00-13.00 uur

Tel.: 030-2856762

Fax: 030-2856777

ppsi@aps.nl

Homoseksualiteit

Empowerment Lifestyle Services

De heer Peter Dankmeijer

Vinkenstraat 116A

1013 JV Amsterdam

Weerbaarheid

Landelijke adviesraad zelfverdediging (LAZ)

APS

De heer Jan Oosterlee

Postbus 85475

3508 AL Utrecht

Tel.: 030-2856600

j.oosterlee@aps.nl

Kenau Hasselaar training en advies

Maasstraat 35-2

1078 HC Amsterdam

Tel.: 020-4710658

Fax: 020-4710659

NISB

Mevrouw P. Singerling
Postbus 32
6800 AA Arnhem
Tel.: 026-4833800
Fax: 026-4833890
info@nisb.nl

Sociale competentie**Sardes**

De heer G. Walraven
Postbus 2357
3500 GJ Utrecht
Tel.: 030-2326200
g.walraven@sardes.nl

Sociale kaart**Stichting ambulante FIOM**

Kruisstraat 1
5211 DT Den Bosch
Tel.: 073-6128821
Fax: 073-6122390

NISSO

Postbus 5018
3502 JA Utrecht
Tel.: 030-2304010
Fax: 030-2342458

Transact

Vinkenburgstraat 2a
3512 AB Utrecht
Tel.: 030-2304006
Fax: 030-2343818

Algemene Onderwijsbond

Postbus 2875
3500 GW Utrecht
Tel.: 030-2989898
Fax: 030-2989877
onderwijsbond@aob.nl
www.aob.nl

Onderwijsbonden CNV

Postbus 732
2700 AS Zoetermeer
Tel.: 079-3202020
Fax.: 079-3202195
www.ocnv.nl

AVS (*Vereniging voor schoolleiders in het Primair Onderwijs*)

Nieuwegracht 1
3512 LB Utrecht
Tel.: 030-2361010
Fax.: 030-2361036
www.avs.nl

VVO

Kromme Nieuwegracht 50
3512 HK Utrecht
Tel.: 030-2349090
Fax.: 030-2349099

Support (*Stichting individuele Belangenbehartiging Schoolleiders*)

Postbus 1003
3500 BA Utrecht
Tel.: 030-2361010
Fax: 030-2361036

Onderwijstelefoon

Bij onveiligheid op school
0800-1608 (gratis)
schooldagen van 12.00-17.00 uur
www.aps.nl/onderwijstelefoon

Arbobeleid

Vervangingsfonds/participatiefonds

Postbus 4839
6401 JM Heerlen
Tel.: 045-5798107
Fax: 045-5792332
www.vfpf.nl

Transferpunt jongeren, school en veiligheid

Postbus 85475
3508 AL Utrecht
Tel.: 030-2856616
www.aps.nl/transferpunt

Rehabilitatie

Contactgroep Onterecht Beschuldigten (COB)

Postbus 36234
1020 ME Amsterdam

Vertrouwensinspecteurs basisonderwijs en voortgezet onderwijs

Basisonderwijs

District I (regio Noord)

Mevrouw drs. A.W. Dullemond-Zondag
Postbus 933
8901 BS Leeuwarden
Tel.: 058-2133132
Fax: 058-2152757

Mevrouw drs. C.M.T. Mekkelholt-Doelman
Postbus 10048
8000 GA Zwolle
Tel.: 038-4695400
Fax: 038-4695425

District II (regio Midden)

Mevrouw F. van der Meer
Postbus 9393
1800 GJ Alkmaar
Tel.: 072-5622315
Fax: 072-5640994

De heer drs. M. van Tuijl
Claus Sluterweg 125
2012 WS Haarlem
Tel.: 023-5287001
Fax: 023-5282257

District III (regio Zuid)

Mevrouw M.A. Pas
Postbus 84157
3009 CD Rotterdam
Tel.: 010-2861255
Fax: 010-2861222

L.H. Kerkhoffs
Postbus 1280
6040 KG Roermond
Tel.: 0475-391333
Fax: 0475-331004

Expertise Centra (speciaal onderwijs)

District I

Mevrouw G. Durkstra
Postbus 10048
8000 GA Zwolle
Tel.: 038-4695400
Fax: 038-4695425

District II+III

De heer drs. T.W.A. van Capelleveen
Postbus 2730
3500 GS Utrecht
Tel.: 030-6690600
Fax: 030-6622091

Voortgezet Onderwijs

District I

Mevrouw ir. M.J. ter Veer-Bos
Postbus 10048
8000 GA Zwolle
Tel.: 038-4695400
Fax: 038-4695425

District II

Mevrouw drs. T.J.G. van der Heijden
Claus Sluterweg 125
2012 WS Haarlem
Tel.: 023-5287001
Fax: 023-5282257

District III

Mevrouw. drs. H.C. Onnekink
Postbus 7447
4800 GK Breda
Tel.: 076-5202303
Fax: 076-5201600

Mevrouw J. Adolfsen
Postbus 9084
6800 ED Arnhem
Tel.: 026-3892900
Fax: 026-3892844

Colofon:

Dit is een uitgave van
Project Preventie Seksuele Intimidatie (PPSI)
PPSI is onderdeel van het APS
Postbus 85475
3508 AL Utrecht
Tel.: 030-2856782/877
Fax: 030-2856777
E-mail: PPSI@aps.nl
Homepage: www.aps.nl/PPSI
Helpdesk: 030-2856762 (ma, wo, do 9-13.00 uur)

Auteur:

Anke Visser PPSI/APS

Redactie:

Christel van der Crujjsen en Giti Bán, PPSI/APS
e-mail: ppsi@aps.nl

Lay-out:

Mandy Jones, Publishing Service Centre/APS

Copyright:

PPSI 2002

Deze uitgave kwam tot stand op initiatief van het
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.